

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Светослав Св. Риболов

**председател на жури в конкурс за присъждане на научна степен ДОКТОР
по 2.4 Религия и теология (Християнска философия) за дисертационния
труд на**

Любомира Рангелова Стефанова,

УЧЕНИЕТО ЗА ОБРАЗА И СИМВОЛА В ТРАКТАТИТЕ ОТ АРЕОПАГИТСКИЯ КОРПУС

Богословски факултет на СУ „Св. Климент Охридски”,

Катедра по историческо и систематическо богословие

1. Данни за процедурата

Настоящата процедура е открита по предложение на ФС на Богословски факултет (Протокол № 1/10.02.2020 г.) със заповед на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски" РД 38-97/05.02.2020 г. На първото си заседание, проведено на 10.02.2020 г., научното жури в състав проф. д-р Иван Христов, доц. д-р Светослав Риболов, доц. д-р Мариян Стоядинов, проф. д-р Валентин Канавров, проф. д-рфн Нина Димитрова установи, че процедурата е организирана при спазване на всички законови изисквания. След проведени разисквания за председател е избран доц. д-р Светослав Риболов, а за рецензенти доц. д-р Светослав Риболов и доц. д-р Мариян Стоядинов от ВТУ. На останалите членове е възложено да изготвят писмени становища. Като срок за предаване на рецензии и становища е определен 28.04.2020 г., а като дата за открито заседание на научното жури и публична защита – 28.05.2020 г. Всички срокове са спазени.

2. Данни за докторанта

Любомира Стефанова е родена на 26.09.1969 г. Средно образование докторантът получава през 1988 г. в ССУ за изящни изкуства в Пловдив, след което през 1995 г. завършва и висше образование в НХА, София, със специалност консервация и реставрация. Втора магистърска степен тя придобива в Богословски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ през 2016 г. След успешно издържан конкурс, през м. декември 2017 г. г-жа Любомира Стефанова е зачислена за редовен докторант във втора Катедра „Историческо и систематическо богословие“ (заповед № РД 20-87/12.01.2017 г.). През тригодишния срок на докторантурата докторантът добросъвестно изпълнява своите задължения и е отчислен с право на защита. В срок тя представя своя дисертационен труд, който минава успешно вътрешно обсъждане в катедра „Историческо и систематическо богословие“ и е придвижен за защита.

3. Данни за дисертацията и автореферата

Представеното за рецензиране дисертационно съчинение „Учението за образа и символа в трактатите от Ареопагитския корпус“ се състои от общо 322 стандартни машинописни страници. То съдържа предговор, увод, три глави, заключение, библиография и приложения. Научният апарат включва списък на съкращенията, библиография и 882 бележки под линия.

В **Предговора** дисертантът представя мотивите си за избор на темата, за задълбочените си занимания с православно богословие и с развитието на своите научни търсения от ограничаване в сферата на чистото изкуствознание до изучаване на базовите философски понятия и естетическа надстройка на богословските възгледи, които формират православно разбиране за иконографското изкуство през Средновековието, проникнало своите корени в мисълта на загадъчния автор на Ареопагитския корпус съчинения – толкова популярен и ценен сред византийското монашество.

В **Увода** авторът представя замисъла на дисертационния труд – да се обвържат философските идеи в християнската мисъл с образното мислене като цяло и в частност с проявата на това образно мислене в християнското изкуство, във византийската иконопис. Подчертано е, че образът бива разглеждан като божествен отпечатък в тукашното.

Първа глава: Ареопагитското учение за образа в православната традиция

Представява кратко историческо въведение, обрисувашо в щрихи историческата поява на трактатите в Ареопагитския корпус от тяхното споменаване за първи път през 536 г., на поместен събор в Константинопол и то от монофизитски автор. Разгледана е и по-късната рецепция на съчиненията в християнската мисъл – най-вече св. Максим Исповедник и св. Йоан Дамаскин. Доколкото е възможно да се избистри концепцията за образа като цяло, като в това се включва етимологично изследване на понятието „образ“ и развитието му в Ареопагитските трактати, е направен опит да се анализира как точно и от какъв ъгъл то е погледнато в тази богословска традиция. Разгледани са основните видове образи в самите Ареопагитски трактати, за да се покаже, че всички тези концепти могат да се подразделят и множат, и след това да се събират – като еманация и схождане в образа на Самия Богочовек – Исус Христос. Това понятие бива съотнесено към понятието „Единно“, изхождащо от философския език на епохата. Така че авторът съвсем компетентно е съотнесъл християнското понятие за образа към античната философска концепция за Единното. Впоследствие понятието образ бива поставено в дисертационното съчинение конкретно в християнската иконография и бива анализирано от догматическа гледна точка. Тук е активно използвана интерпретацията на св. Йоан Дамаскин като водещ синтезатор на църковното учение през VIII век. Изяснено е защо това понятие добива догматически измерения посредством догматическите концепции за Исус Христос като въплътено Божие Слово. Абстрактността и реалността на образа са дадени, интерпретирани чрез личността на Христос. Паралелно на това бива съпоставен „образът“ със „символа“, който

е едно ниво по-условно понятие от първоначално уговореното като условно понятие „образ“. По този начин „символ“ служи като фон за развитието на идеята за това откъде възниква образът и накъде отива в своето концептуално развитие. С други думи, той се разгръща от еманативност към единеност, т.е. до абсолютност. Символът не е нищо друго освен образ, който служи за мост между това, което сетивно и умозрително възприемаме и онова, което остава недостъпно за нас.

Втора глава: Ролята на символа като динамичен образ

Понятието „символ“ във философията на неоплатонизма е широко използвано. Тук се наблюдава преходане от образ в образ. Този концепт също е свързан с посочената в предходната глава еманативна диалектика, защото той от единното преминава през множество етапи и всичкото това, което неоплатониците извеждат като идея за излъчване от единното към множественото, и обръщането обратно, е свързано с разгръщане на образността посредством символа, с други думи опосредяващите звена – образите-символи – пораждат извеждането на символа като опосредяващо звено.

Постепенно в дисертационния труд се преминава към християнската концепция, която надгражда тези идеи. Те практически получават завършеност в християнската философска и образна мисъл. Тук идва и умелото интерпретиране на Ареопагитските съчинения през св. Йона Дамаскин. В този сектор се поставя като основа на тезата подчертано христологично интерпретиране на Ареопагитската образно-символна теория. Христос се явява реален символ – посредие между сетивно възприемаемо и умозримо, от една страна, и от друга – недостижимото от нас. Той е абсолютната връзка и напълно реален символ. По негово подобие всички образи, които можем да си представим, че съществуват, които виждаме и възприемаме, целия свят и вселена може да се разглежда като мост към Бога. В този контекст е разгледана йерархията на висшите ангелски същества в Ареопагитските трактати. С апофатизма си Ареопагитският сборник ни казва, че с всеки материален образ, от най-нисшия до най-висшия, може да бъде такъв мост. Това не значи, че трябва да се слага еквивалент между Христос и тревата – подчертава докторантът. Йерархията е конгломерат от символни звена – всяко стъпало е мост към Вечносъществуващия, Всеобхватен Бог. Тази йерархия не е само преход от чин към чин, а всеки един от чиновите клони към Христовия образ и оттам към образа на Вечносъществуващия. Това е характерно за ареопагитското мислене и се открива в чиновите. Те обаче не са разгледани субординирани един на друг. От всеки един от тях може да се изведе Христовият образ. Така че целият ангелски чин може да се гледа като Христос – на властите серафима, архангелите и т.н. Така че Христовият образ може да бъде изведен като първенствуващ във всяко от ангелските чиновопоследовния.

Тайнствата са разгледани като образно-символна връзка, така те са включени в динамиката на образа, в контекста на йерархията. Като цяло езикът на корпуса е условен и много концептуален. В етапа, в който Псевдо-Дионисий разглежда църковните тайнства, говори за принципа на символно обвързване като при йерархията, но отнесена към нашата земна

действителност. В това проявление на символността тя започва да става динамична, защото образите се припокриват един към друг. С други думи, нямаме само еквивалентност на един образ с друг, а се получава припокриване на тайнствата. Например освещаването на миро е обяснено с ефирни образи, припокриващи се един с друг, и свещенослужителите започват да изглеждат като прозрачни и огледални подобно на самото миро. Налице е силен синтез в образното мислене между непроницаемостта на образа и неговата прозрачност. Авторът на корпуса ги обединява в едно – в образа на светото миро. То е като огледало, в което свещените служители съзират Христовия образ и същевременно е прозрачно. Обобщено казано – имаме наслаждане на образи.

Трета глава: Ареопагитската традиция и образно-символните представи в християнското изкуство

Настоящата глава представлява анализ на образното мислене, именно как то се интерпретира в християнското изкуство. Въпреки че авторът исторически не може да докаже, че разгледаните от него примери са рисувани под вдъхновението на Ареопагитския корпус, той се е задоволил с паралели между сборника и отразеното в посочените примери от изобразителното изкуство. Тук докторантът се позовава на изследванията в областта на раннохристиянското изкуство на Андре Грабар, Лаура Назрала, Маргарет Йенсен и др. Разгледани са два от най-ранните паметници от онази епоха – ротондата „Св. Георги“ в Солун и малката църква „Осиос Давид“, пак там. Става дума за изображения на олтари с по един светец от двете страни от 5-ти век. Тук е прокарана идеята за реципрочност и огледалност на образа – един срещу друг в комуникация подобно като в небесната йерархия. Другият е забележителната църква – „Св. Давид“ – е представена с древни изображения на Христос. Зад Спасителя се вижда прозрачната сфера с ангелски крила зад нея – от видението на св. прор. Йезекиил – Христос седнал върху дъга и четирите животни при Него. Тук докторантът е бил изключително интересен в идеите си и иновативен в подхода си към интерпретацията на иконографията.

Заклучението

Според докторанта „образът“ има няколко характеристики на базата на прочита на Ареопагитския корпус. Образът може да бъде антонимичен, защото може да се самоотрича, т.е. да бъде и да не бъде само по себе си. Така нито един образ не може да изчерпи изцяло божествената истина. От друга страна Христовият образ я явява в тукашното, т.е. у Христос виждаме божествен отпечатък, но той е наличен и в нас, а и в целия свят. Иисус Христос обаче го носи напълно, в съвършена пълнота. Хората възприемат частично тази пълнота според специфичните си усещания, всеки по уникален начин. В това се състои уникалността на всеки човек. Образът е иконичен, а иконичността предполага едновременно съществуване на две реалности, които са еднакви и уникални всяка една сама за себе си. Другата особеност е многопластовата характеристика на образа. Тя пояснява онтологията на самата образност, състояща се в непрекъснатото наслаждане и

отнемане на образи, които по неразгадаем за нас начин съществуват, поддържани в едно динамично равновесие.

Авторефератът е написан разгърнато и добре представя съдържанието на дисертационния труд. Научните приноси са формулирани ясно.

4. Публикации, свързани с темата:

1. Библейски и литургични символи в трактата „За Църковната йерархия на ПсевдоДионисий Ареопагит“ В: "Млади изследователи" - Сборник с доклади на Университетско издателство "Св. Климент Охридски", София, т.2/2018, с. 137-145.

2. „ Образно-символни представи от Ареопагитските трактати в художествените модели на Търновската средновековна живопис“ в:Търновска Книжовна Школа, т. 11, 36 „Пространства на паметта“, Сборник с доклади от Единадесети международен симпозиум, Велико Търново, 26-29 октомври, 2017, Университетско Издателство „ Св. Св. Кирил и Методий“, 2019.

3. Присъствието на образ и първообраз в сакралните пространства и хармонизиране на културните различия. В: „Хармония в различията“, Сборник с доклади от научна конференция на УНИБИТ, С., 2017.

4. "Възгледите за космологичното и историологичното време и тяхната художествена интерпретация в иконографската схема на Христос Пантократор" в: Православие – традиция и съвременност, т. IV, Пловдив, 2018.

Всичките отговарят на изискванията за научно изследване и се намират в пряко отношение към темата на изследване.

5. Академични качества на дисертационния труд

Съгласно сега действащата нормативна база, „доктор“ е образователна и научна степен.

На първо място, ще дам оценка за академичната подготовка на дисертанта. В това отношение работата на г-жа Стефанова е наистина добра. Тя свободно и коректно работи с изворовите текстове, последователно (според избрания от него стандарт) оформя цитиранията и препратките към цитираните издания. Като цяло дисертантът е овладял добре академичните техники на писане. Що се отнася до моята оценка за научните качества на дисертационния труд, тя е също изцяло положителна. Аналитичността и задълбочеността на дисертанта е плод на постоянство и трудолюбивост, които са съчетани с естествена интелигентност. Интердисциплинарната подготовка на дисертанта му позволява свободна да преминава от областта на история на идеите, християнската философска мисъл към практическите измерения на християнското изкуство.

Все пак ще спомена няколко недостатъка на работата: 1) В работата липсва голяма част от изследванията по темата на новогръцки език. Специално съчиненията на големия гръцки догматист и философ Никос Мацукас (+2005) можеха да бъдат от полза на тезата на докторанта. Също така анализът на Йоанис Плексидас на понятийната система на св. Йоан Дамаскин също можеше да е от полза. Могат да се посочат още съчинения, имайки предвид богатата гръцка библиография по темата. 2) Дисертантът следва да редактира езиково текста си, тъй като очевидно в бързината е допуснал доста печатни и пунктуационни грешки. 3) Надявам се трудът да бъде публикуван, тъй като представлява ценен принос към изследване на християнската православна традиция в България.

Заключение

Имайки предвид съответствието на дисертационния труд на г-жа Любомира Стефанова на изискванията на **Закона за развитие на академичния състав в РБ**, на **Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности в Софийския университет „Св. Климент Охридски“**, както и спазването на **всички процедури**, свързани с подготовката на докторанта и придвижването на труда за защита, препоръчвам на почитаемото научно жури да му присъди научната степен „доктор“.

София 27.04.2020 г.

Доц. д-р Светослав Св. Риболов

Богословски факултет при

СУ „Св. Климент Охридски“